

MODERN TÜRK VATANDAŞLIĞI KAVRAMININ ERKEN ÖNCÜLLERİ: MİLLİ MÜCADELE DÖNEMİNDE ULUSAL VATANDAŞLIĞIN KURULUŞU

Özlem Kaygusuz

Mersin Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

Araştırma Görevlisi

• • •

Özet

Bu çalışma, Türkiye tarihinde imparatorluk yönetiminden cumhuriyet rejimine geçiş dönemi olan 1919-1923 arası dönemde, modern, ulusal vatandaşlık kimliğinin kuruluşunun, yeni bir kapsama/dışlama siyaseti yani vatandaşlık siyaseti anlayışının temel alınarak irdelenmesidir. Çalışma, Türkiye'deki kapsama/dışlama siyasetinin tarihsel dinamikleri üzerine odaklanırken, milliyetçi Ankara Hükümeti'nin genel dış politika yönelimi, karar ve uygulamalarını, modern vatandaşlık kavramının erken öncüllerinin kuruluşunu irdilemede analitik araç olarak kullanmıştır. Bu çerçevede, çalışmanın ana argümanı, Türkiye'de modern vatandaşlığın fiziksel, kültürel ve siyasal sınırlarının, temel olarak yeni devletin kurucularının dış politika karar ve uygulamaları yoluyla çizildiğidir.

Anahtar Kelimeler: Türk vatandaşlığı, Türk dış politikası, vatandaşlık, ulusal güvenlik, ulusal kimlik.

The Early Premises of Modern Turkish Citizenship: the Construction of National Citizenship During the National Struggle Period

Abstract

This study is an analysis of the construction of modern Turkish citizenship with a novel historical account about the politics of inclusion and exclusion that is the politics of citizenship between 1919-1923, which was a period of transition from an imperial rule to a republican regime. It focuses on the historical dynamics of inclusion and exclusion by using the general foreign policy orientation and practices of the nationalist Ankara government as the analytical tool to follow up the emergence of the early premises of modern citizenship conception. The article mainly argues that it was before the establishment of the republic that the territorial, cultural and political boundaries of the "new community inside" and the modern Turkish citizenship were drawn mainly in and through the foreign policy acts and decisions of the founders of the new state.

Keywords: Turkish citizenship, Turkish Foreign Policy, citizenship, national security, national identity.

Modern Türk Vatandaşlığı Kavramının Erken Öncülleri: Milli Mücadele Dönemi'nde Ulusal Vatandaşlığın Kuruluşu

Giriş

1990'ların başından beri Türk vatandaşlığı, hem Türkiye Cumhuriyeti devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olmak anlamında siyasal bir kimlik, hem de topluma yasal ve meşru (tam/mükellef) üyeliğin getirdiği haklar ve ödevler bütünü olarak giderek artan bir akademik ilgiye konu oldu. Özellikle cumhuriyet dönemi anayasaları ve çeşitli dönemlerde hazırlanan vatandaşlık, göç, iskan ve iş yasaları gibi Türk vatandaşlığının yasal bir statü olarak özelliklerini ortaya koyan ilgili mevzuat; cumhuriyet vatandaşını yetiştirmeyi hedef edinen kamusal eğitim mevzuatı ve uygulamaları; genel olarak da ulus-devlet dönemi Türk modernleşmesinin temel niteliği olan cumhuriyetçi entegrasyon modelinin, devlet-birey ilişkileri ve bireyin kamusal alandaki konumu üzerindeki etkilerini irdeleyen çeşitli çalışmalar, Türk vatandaşlığının temel niteliklerini ortaya koymak amacıyla, 1990'lardan itibaren yoğunluk kazandı (ÜSTEL, 1995; ÜNSAL, 1998; İÇDUYGU/KEYMAN, 1999; İÇDUYGU/ÇOLAK/SOYARIK, 1999; KİRİŞÇİ, 2000; ARGUN, 1999; YEĞEN, 2002).

Bu akademik ilginin ortaya koyduğu genel sonuç, Türkiye'de vatandaşlığın siyasal-topraksal (civic-territorial) olarak tanımlanmış, tekil-birleştirici (single-unitary), cumhuriyetçi, merkeziyetçi, kapsayıcı, haklardan çok topluma ve devlete karşı yükümlülükler vurgu yapan, dolayısıyla bireyin kamusal alandaki konumu açısından, katılımcı ve etken bir kimlikten çok pasif-edilgen bir statü yaratan bir üyelik olduğudur. Ancak daha da önemlisi, bu çalışmalar vurgulamaktadır ki, modern Türk vatandaşlığı, ideal olarak kapsayıcı-birleştirici bir kimlik olarak tanımlanmasına karşın, cumhuriyet tarihi

boyunca kimi özümseyici, ayırıcı hatta dışlayıcı siyasal uygulamaların bir aracı da olabilmıştır. Bu nedenle modern Türk vatandaşlığı'nın temel niteliği aslında teorik tanımı ile siyasal pratiği arasındaki bu ikilem ya da çelişkidir.

Bu çalışma, modern Türk vatandaşlığının bu temel çelişkinin ve yukarıda değinilen genel niteliklerinin, modernleşme ve ulus-devletleşme süreçleri içinde nasıl ortaya çıktığı; Türk vatandaşlığının haklar temelli, aktif, vatandaşın devlet karşısındaki özerkliğine ve kamusal haklarına vurgu yapan bir kimlik olarak gelişmesinin önündeki tarihsel engeller; Türkiye'deki içerdekiler/dışardakiler ya da kapsama/dışlama siyasetinin (politics of inclusion/ exclusion), genel anlamda vatandaşlık siyasetinin tarihsel dinamikleri üzerine farklı bir analiz ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu amaçla Türkiye'deki vatandaşlık siyasetini anlamada dolaylı gibi görünen ama en az yukarıda değinilen alanlar kadar, analitik araç olma özelliği taşıyan "dış politika ve dış politikanın temel belirleyicilerinden olan ulusal güvenlik siyaseti" alanlarına odaklanılacaktır.

Çalışmanın ana argümanını başlangıçta ortaya koymak gerekirse, Türkiye 'de modern vatandaşlığın fiziksel (topraksal), kültürel(ulusal) ve siyasal (etik-ideolojik) sınırları, cumhuriyetin kuruluşundan önce, milli mücadeleyi yürüten seçkinlerin dış politika karar ve eylemleri yoluyla ve özellikle dış dünya ile girilen siyasal-ideolojik etkileşimler sürecinde ve bu süreçte oluşmaya başlayan "ulusal güvenlik" kavramı çerçevesinde çizilmeye başlanmıştır. Topraksal sınırları çizilmekte olan yeni devletin siyasal toplumunun sınırları; bu yeni siyasal topluma kimlerin yasal ve meşru üye olarak kabul edileceği, kimlerin dışarıda bırakılacağı; imparatorluk sonrası dönemde, modern ulus-devlet ölçütünde çizileceği ortaya çıkan bu sınırların nasıl bir vatandaş tipolojisi ortaya koyacağı; kısacası yeni siyasal toplum, vatandaşlık-üyelik siyasetlerinin erken öncülleri, cumhuriyetin ilanı ve cumhuriyetçi vatandaşlık kavramının tam olarak ortaya konmasından önce, devleti kuran yeni seçkinlerin dış politika karar ve eylemlerinde billurlaşmıştır. Diğer bir deyişle, yeni rejimin kuruluşundan önce, henüz daha bağımsızlık savaşı döneminde dış dünyaya yönelik olarak formüle edilen politika, karar ve uygulamalar, içerideki yeni toplum tasavvuruna, ve bu yeni topluma üyelik yani yeni vatandaşlık siyasetine yönelik önemli ipuçları içermektedir.

Bu genel çerçeve içinde, modern Türk vatandaşlığının erken öncüllerinin inşa edildiği dönem olarak tanımlanabilecek 1919-1923 arası dönem, bu dönemin dış politikasını yansıtan metinler olan Misak-ı Milli, Sivas Bildirgesi, Sevr Antlaşması, Moskova ve Kars Antlaşmaları, Ankara Antlaşması ve Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Lozan Antlaşması metinleri ile, Londra ve Lozan Konferansı süreçleri özelinde, etkileri günümüze dek devam eden iç ve dış tehdit algıları ile temel bir ulusal güvenlik kavramsallaştırmasının Türkiye'deki

vatandaşlık ve genel olarak kapsama/dışlama siyaseti üzerindeki etkileri bağlamında tartışılmaya çalışılacaktır.

I

Türkiye’de modern vatandaşlığın inşası açısından 1919-1923 arası dönem, bir takım belirsizlikler içermekle birlikte, genel olarak ulus-devlet projesinin, bu çalışmanın konusu açısından da, yeni yasal (legal citizenship) ve meşru/ tam/ mükellef (proper citizenship) üyelik kavramlarının ve altını çizerek vurgulamak gerekirse, Türk siyasal hayatının sınır çizen, tanımlayan, temel söylem ve yapılarının ilk formülasyonlarının ortaya çıktığı dönemdir. Toprak bütünlüğüne dayalı siyasal birliğin yeni devletin bağımsızlığının temel şartı ve en yüksek siyasal amaç olduğu; bu siyasal birliğin toplumsal temelini münhasıran Müslüman çoğunluğun oluşturacağı; bu çoğunluğun farklı gruplardan oluşmakla birlikte organik bir bütün olduğu gibi siyasal söylemler; azınlık kavramı, etnik ve dinsel farklılaşmanın kabul edilebilir sınırları, azınlık hakları ve ulusal güvenlik arasındaki ilişki; iç/ dış tehdit ve ulusal güvenlik tanımları ve bunların içeridekiler/ dışarıdakiler kavramsallaşturmalarına etkisi; Türk olmanın siyasal ve kültürel anlamları gibi konuların ilk kez bu dönemde yeni devletin toplumsal ve siyasal yapısına yön verecek şekilde siyasal seçkinler arasında tartışıldığını ve pratik olarak da siyasete yansındığını görüyoruz.

Bütün bu sınır çizici, tanımlayıcı siyasal söylemler, ilk olarak bu dönemde özellikle I. Dünya Savaşı’nın ardından dünya siyasetinde belirleyici olacağı düşünülen Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği gibi büyük devletler, Ermenistan gibi komşu ülkeler, başta Fransa, İtalya, İngiltere olmak üzere müttefik devletler ile tek tek ya da kimi siyasal platformlarda toplu olarak yürütülen diplomatik süreçlerde; askeri, siyasal, ideolojik etkileşimler ve kimi zaman bu devletlerin açık ya da üstü örtülü baskı ve müdahale girişimleri altında, yeni siyasal seçkinler arasında ve mecliste tartışılmaya başlanmış; kimileri tam olarak ve kesinlikle –örneğin toprak bütünlüğünün siyasal birliğin temeli olarak görüldüğü üniter devlet ve vatandaşlık modeli gibi- kimileri de, bağımsızlık savaşını yürüten asker-sivil bürokrasi ve eşraf koalisyonunun yaşadığı çelişkilerin bir yansıması olarak yüzeysel ve belirsiz tanımlamalar içinde –örneğin “Türk” olmanın kültürel ve siyasal anlamı, etnik ve dinsel farklılaşmanın sınırları gibi- ortaya konmuştur. Vatandaşlığın ve yeni siyasal toplumun yasal ve meşru üyelerinin kimler olacağı, kimlerin çizilmekte olan fiziksel, kültürel ve siyasal sınırların içinde kalacağı, daha da önemlisi bu sınırların hangi ölçütlere göre çizileceği ilk defa bu *dış politika süreçlerinde* tartışılarak belirlenmeye çalışılmış ve bu metinlere yansımıştır. Yeni devletin

ilk dış politika metinleri, tek taraflı deklarasyonlar, ikili ve çok taraflı diplomatik süreçler ve andlaşmalar, dış ilişkileri yürütmekle birlikte, söylemsel olarak iç kamusal alanda da inşa edici bir işlev görmüş; Osmanlı'nın çoğulluğu esas alan imparatorluk toplum vizyonu, siyasal toplum, üyelik ve içerisi/içerdekiler anlayışından tamamen farklı, yeni, türdeş bir *ulusal* siyasal toplum ve *ulusal* vatandaşlık modelini biçimlendirmiştir.

Demek ki bu çalışmada analitik olarak, dış politika ve dış politikanın temel belirleyicilerinden olan ulusal güvenlik siyaseti, sadece yeni devleti kuran siyasal seçkinlerin, dış dünyaya yönelik tercih ve politikalarının yer aldığı bir alan olarak değil, dönemin kapsama/dışlama, içeridekiler/dışarıdakiler yani vatandaşlık siyasetini, vatandaşlığın fiziksel, kültürel ve siyasal sınırlarının çizildiği bir çevreleme (closure) sürecinde temel rolü olan, inşa edici siyasal pratikler bütünü olarak görülmektedir. Bu anlayış temel olarak, Uluslararası İlişkiler disiplininin dış politika analizi alanındaki “yorumlamacı yaklaşımı” (interpretative approach) benimsemektedir. Buna göre, bir devletin ve temsil ettiği siyasal toplumun dış politikası, uluslararası alanda ortaya koyulan sabit bir kimlikle, sadece dış dünyaya yönelik olarak yürütülen politikalar bütünü olarak görülemez (CAMPBELL, 1996:45). Devletin ve siyasal toplumun zamansal ve mekansal konumlanması ve bu konumlanışın getirdiği “kimlik”, belirli bir tarihsel bağlamda bir defada kurulan ve değişmeden kalan olgular değildir. Hem devlet hem de toplumun kimliğinin sınırları, devletin denetimindeki pek çok araçla ve özellikle de belirli bir ulusal güvenlik anlayışına dayanan dış politika söylem ve uygulamalarıyla sürekli olarak yeniden tanımlanır, üretilir ve pekiştirilir.

Bu çerçevede bir devletin ve temsil ettiği siyasal toplumun “kimliğinin” temel unsuru olarak “ulusal vatandaşlığın” ve içeridekiler/dışarıdakiler kavramsallaştırmasının inşası ve yeniden üretilmesiyle, ulusal güvenlik kavramı arasında doğrudan bir ilişki vardır. Devletin genel dış politika yönelimi (foreign policy orientation), karar ve uygulamaları ve bunları belirleyen ulusal güvenlik anlayışı içerideki vatandaşlık siyasetinin ayrılmaz bir parçasıdır. Çünkü dış politika karar ve uygulamaları, vatandaş ve vatandaş olmayanı; kanun önünde vatandaş ile meşru/mükellef yani tam vatandaşı birbirinden ayıran; fiziksel, kültürel, siyasal ve ideolojik sınırları açık ya da örtülü bir biçimde çizer, meşrulaştırır ve yeniden üretir.¹

¹ Bu yaklaşım dış politikayı kimlik politikasının bir parçası olarak görür. Farklı örnekler için, bkz. Ilya Prizel, *National Identity and Foreign Policy: Nationalism and Leadership in Poland, Russia and Ukraine* (CAMBRIDGE, 1998); William Wallace,

Devletin temel bir etkinlik alanı ve kimlik oluşturucu işleviyle dış politika, kamusal olarak “içerisinin” ve kamusal alanın üyeleri olarak da “içerdekilerin” sınırlarının çizilmesinde üç düzeyde işlev görür: İlk olarak resmi dış politika karar ve uygulamaları, özellikle kuruluş dönemi andlaşmaları ve sözleşmeleri vatandaşlığın fiziksel-topraksal (territorial) sınırlarını çizer. Tarihsel olarak “içerdekilerin” fiziksel sınırlarının çizilmesi, belli bir vatandaşlık kavramsallaştırmasının ilk aşamasıdır ve kimlerin yeni toplumun üyeleri olarak yeni sınırların içinde kalacağını, kimlerin dışarıda bırakılacağını belirleyen bir toplumsal çevreleme politikasına (politics of social closure) işaret eder (BRUBAKER, 1992: 23-30). Bu ilk aşamada modern vatandaşlık, içeride kalanları etnik kökenleri, dilsel, dinsel ve daha mikro düzeydeki aidiyetleri ne olursa olsun eşit vatandaşlar olarak gören ve aynı şekilde dışarıda kalanları da içerdekilerle ortak kimlik özelliklerine sahip olsalar dahi vatandaş olarak görmeyen bir üyelik anlayışının temelini oluşturur.

İkinci olarak modern vatandaşlık kültürel bir çevrelemeyi, bir ulusal kimlik etrafında yürütülen bir kapama politikasını (politics of national closure) işaret eder ki, bu da vatandaşlığın ulusal kimlikle ilişkisinin tanımlandığı, modern ulus-devlet bağlamında vatandaşlık-ulusal kimlik özdeşliğinin kurulduğu aşamadır. Siyasal üyeliğe kültürel kimi özellikleri ve belli bir kültürel topluluğa ait olmayı entegre eder. Modernite bağlamında, bu kültürel çevreleme süreci, hakim bir kültürel aidiyet, egemen bir dil, bir etnik öz ya da dinsel bağlılık, bunların hepsinin ya da birkaçının oluşturduğu bir kültürel biresim etrafında maximum türdeşliğin (homogeneity) inşa edildiği süreçtir (BRUBAKER, 1992: 28-29).

Üçüncü düzlem ise siyasal düzlemdir. Modern vatandaşlık aynı zamanda etik, ideolojik ve siyasal bir çevrelemedir. Bu düzlemde çevreleme politikası, fiziksel sınırları belirlenmiş bir siyasal topluma üyeliği, genel anlamda bir siyasal öncelikler, ideolojik yapılar, etik kurallar ve değerler sistemi; toplumun bütünü adına meşru ve doğru olarak kabul edilen siyasal bir duruş; bütün bunların yansıdığı kurumsal yapılar bütünü ve bunların devlet-birey ilişkileri düzeyindeki yansımaları bağlamında ortaya koyar (PAREKH, 1994:501). Dış politika karar, uygulama ve metinleri, devletin ve temsil ettiği siyasal toplumun temel siyasal-ideolojik niteliklerinin ve bu bütüne üyelik olarak vatandaşlığın siyasal anlamının net bir şekilde ortaya konduğu metin ve süreçlerdir.

II

Modern bir ulus-devlet olarak Türkiye Cumhuriyeti'nin ve yeni ulusal vatandaşlığın fiziksel, kültürel ve siyasal sınırları, yeni devletin ilk anayasasından çok daha ayrıntılı bir biçimde ve ilk olarak uluslararası bir andlaşma ile, 24 Temmuz 1923 de imzalanan Lozan Andlaşması ile çizilmiştir. Bununla birlikte daha önce de belirtildiği gibi yeni devletin kurucuları, müttefik ve komşu devletlerle girilen bir dizi siyasal ve ideolojik etkileşim sürecinde aldıkları kararlarla modern bir ulus devlet ve üniter bir vatandaşlık anlayışının erken öncüllerini formüle etmişlerdir. Ancak, bu kuruluş döneminde, imparatorluk düzeni içinde yüzyıllardır oluşmuş siyasal toplum ve üyelik anlayışından modern ulusal vatandaşlığa geçişi karmaşıklaştıran faktör, imparatorluk bakış açısının ve halife-sultana bağlılık hislerinin özellikle bağımsızlık savaşını yürüten lider kadro içinde bile hakim durumda olmasıdır. Bu bakımdan 1919-1923 arası dönemin temel özelliği, yeni bir siyasal toplum ve üyelik anlayışının ilk işaretlerinin ortaya çıkmasına rağmen, bu fikirlerin henüz tam benimsenememiş olmasıdır. Milliyetçi seçkinler açısından, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasıyla birlikte, elde kalan topraklarda yeni bir "vatan" tanımlamak bir zorunluluk olmakla birlikte, bu zorunluluk siyasal düzenin ve vatandaşlık kavramının devrimci bir anlayışla değiştirileceği anlamına gelmiyordu. Bir rejim değişikliği için tam ve kesin bir kararlılık olmadığı gibi, yeni bir vatandaşlık-üyelik kavramsallaştırmasının felsefi temeli olacak bir düşünsel çerçeve –cumhuriyetçi ideoloji- de henüz oluşturulmamıştı.

Bununla birlikte Misak-ı Milli ve Sivas Bildirgesi'nden başlamak üzere – ki bunlar modern Türk milliyetçiliğinin ilk manifestoları olarak kabul edilirler- milliyetçi hareketin liderleri imparatorluk bakış açısını yavaş yavaş terketmeye ve ulusalcı projeye yönelmeye başladılar. Milli mücadelenin bu ilk yıllarında, milliyetçi dış politikanın oluşturulması süreci, milli kimlik duygusu ve bilincinin oluşumu ile paralel ilerledi. Ancak özellikle Misak-ı Milli'yi, yeni vatandaşlık kimliğinin fiziksel sınırlarının çizilişi sürecinde, imparatorluk bakış açısından modern, ulusalcı bakış açısına geçişin ilk aşaması olarak görmek pek mümkün değildir. Çünkü, 28 Ocak 1920 de ilan edilen Misak-ı Milli'nin orijinal metni, Mondros Ateşkesi'nde vurgulanan sınırların dışında bir "ulusal sınırlar" anlayışı getirmez.² Özellikle güney sınırı açısından, misakın ilk maddesi, ateşkes hattının içinde ve dışındaki halkların "ayrılmaz bir bütün" olduğunu vurgulamakla, bu bölgede herhangi bir ölçüte göre çizilecek bir sınırın kabul edilmezliğini vurgulamaktadır (TUNÇAY, 1976:12). Misak-ı

2 Misakın orijinal metninin değiştirilmesi ve bu değişimin anlamı üzerindeki tartışmalar için, bkz. (TUNÇAY, 1976).

Milli'yi, Türk vatandaşlığının yeni topraksal sınırlarına dair bir tanımlama getirip getirmemesi bakımından okumak göstermektedir ki milliyetçi hareketin ilk yıllarında, mücadelenin ileri gelenleri henüz Osmanlı siyasal ve ideolojik bakış açısından kopmuş değillerdir ve henüz tam anlamıyla yeni bir "içerdekiler" ve "içerisi" anlayışı oluşmamıştır. Dolayısıyla, Misak-ı Milli, oluşumunu tamamlamış, siyasal amacı ortaya konmuş bir milliyetçi hareketin Batılı anlamda milliyetçi ideolojisini yansıtan bir belge sayılamaz.

Sivas Bildirgesi ise, daha kesin bir ifade ile ateşkes hattının yeni sınır olarak kabul edildiğini bildirir (KB,1994: 97-99). Sivas Bildirgesi ile Misak-ı Milli arasındaki fark, birinin ulusal bir kongrenin yayımladığı bir bildiri, diğeri ise ağırlıklı olarak Halife-Sultan'a bağlı mebusların oluşturduğu son Osmanlı Meclisi'nin kararı olmasından kaynaklanmaktadır. Sivas Bildirgesi'nden itibaren, bağımsızlık savaşı boyunca yürütülen diplomatik süreçlerde yapılan gerçekçi değerlendirmelerle imparatorluk perspektifinden uzaklaşmış, Misak-ı Milli, özellikle Ermeni ve Kürt toprak taleplerine karşı Anadolu'nun toprak bütünlüğünü savunan bir belge olarak yorumlanmaya başlanmış ve giderek gerçek anlamda ulusal bir nitelik kazanmaya başlamıştır. Bu bakımdan milli mücadele dönemi aynı zamanda *Misak-ı Milli'nin millileştirilmesi*, modern, ulusal Türk vatandaşlığının temeli olacak şekilde yorumlanması dönemi olarak adlandırılabilir.

Sevr Andlaşması, yeni vatan, siyasal toplum ve üyelik-vatandaşlık perspektifinin millileştirilmesi sürecinde önemli dönüm noktalarından biridir. Ankara Hükümeti'nin imzaladığı bir siyasal andlaşma olmamasına rağmen, Sevr süreci ve metin olarak andlaşma, milliyetçi hareketin niteliğini, siyasal seçeneklerini, devleti kuran seçkinlerin siyasal algılarını, özellikle yeni ulusal güvenlik anlayışını ve milliyetçi hareketin geleceğe dönük projeksiyonlarını büyük ölçüde etkilemiş, hatta biçimlendirmiştir.

İlk olarak andlaşma, milliyetçi hareketin topraksal amacını Anadolu'nun toprak bütünlüğü olarak sabitlemiştir. Çünkü Sevr Andlaşması göstermiştir ki müttefik devletler sadece Osmanlı'nın geniş imparatorluk topraklarını almak ve oralarda yeni devletler kurmakla yetinmeyecekler, Anadolu'nun da geniş bir bölgesini Kürtler, Ermeniler ve Batı Anadolu Rumları arasında paylaşacaklardır. Andlaşmayla birlikte bu düzenlemelerin kesin olarak reddedilmesi, müttefiklerin Osmanlı sonrası için ortaya koydukları projenin kabul edilemeyeceği ve Müslüman çoğunluğun yaşadığı toprakların mutlaka kurtarılması gerektiği, milliyetçi hareket içindeki en saltanat-halifelik yanlısı, kararsız katılımcılar tarafından dahi kabul edilmiştir (SONYEL, 1975: 79).

Bu bakımdan denilebilir ki Sevr Andlaşması milliyetçilerin zihinlerindeki bulanıklığı bir ölçüde gidermiş, yeni *ulusal sınırlar* kavramının

yerleşmesini sağlamıştır. Özellikle güney sınırı ile ilgili olarak ateşkes hattını yeni sınır olarak düşünme eğilimi güçlenmiştir.

Sevr Andlaşması'ndan itibaren, milli mücadele liderleri, bütün diplomatik ortam ve müzakerelerde, yeni siyasal toplumun ve üyelik-vatandaşlık kavramının fiziksel sınırlarını, Anadolu ve Trakya'da Osmanlı-Müslüman çoğunluğun oturduğu topraklar olarak tanımlayıp savunmaya başladılar. Ancak sınırların tam olarak çizilmesi söz konusu olduğunda Ankara hükümeti, askeri gücünün yettiği sınırlar içinde kalmaya çalışmış ve uzlaşmacı bir tutum sergilemiştir (ORAN, 1997: 170). Bu duruma en iyi örnek Müslüman çoğunluğa sahip olmasına rağmen Sovyet Rusya ile yapılan uzun görüşmeler sonucu imzalanan Moskova/Kars Andlaşmaları ile Batum'un Gürcistan'a; Ankara Anlaşması ile de Hatay ilinin Fransız kontrolüne bırakılmasıdır. Londra Konferansı sürecindeki müzakereler de göstermiştir ki Batı Trakya'da Müslüman çoğunluğun oturduğu topraklar ancak savaş yoluyla alınabilecektir.

Aynı şekilde Lozan müzakerelerinde de toprak-sınır meseleleri, daha çok Ankara Hükümeti'nin uzlaşmacı yaklaşımı ile çözülmüştür. Hatta Misak-ı Milli'nin millileştirilmesinin bu son aşamasında, yeni devletin kurucuları, çok-dinli ve kültürlü, karmaşık nüfus yapılarına sahip bölgeler üzerindeki iddialarından birer birer vazgeçmiş; toprak meseleleri uzun uzun müzakere edilmekle birlikte konferansı tıkayan temel sorunlardan olmamıştır. Stanford Shaw'a göre bu uzlaşmacı tutumun ardında yatan düşünce, Batı Trakya, Hatay, Musul gibi karmaşık nüfus yapılarına sahip bölgelerin yeni siyasal toplumun idealize edilen homojenliği önünde bir engel olarak görülmesidir (SHAW, 2000: 1213-1230). Özellikle Musul vilayeti sözkonusu olduğunda, bu bölgede İngilizlere karşı süregiden Kürt ayaklanmasının, Anadolu'daki Kürtleri bağımsızlık yolunda daha çok kışkırtabileceği fikri ve bu bölgedeki ayaklanmalarla halen Ankara Hükümeti'ne karşı ayaklanma halinde olan Kürt grupların birlikteliğinin güneydoğudaki durumu daha da zora sokacağı kaygısı belirleyici olmuştur.³ Bu nedenle Lozan Konferansı sürecinde de Türk Hükümeti'ni yönlendiren temel fikir, Anadolu'nun toprak bütünlüğünün korunması yani Kürt ve Ermeni taleplerinin mutlaka bertaraf edilmesi ve yeni sınırlar içinde mümkün olan en yüksek düzeyde dinsel-kültürel türdeşliğin sağlanması olmuştur. Bu genel yaklaşımı İsmet İnönü'nün konferans sonrasında yaptığı şu değerlendirmede bulmak mümkündür: (Lozan Andlaşması ile yaratılan) Özetle, *tektür* ve *tekdüzen* bir vatan, bunun içinde dışı karşı anormal kayıtlardan ve hükümet içinde hükümeti anlatan iç imtiyazlardan arınmış bir

3 Bu konuya Mustafa Kemal özellikle İzmit basın toplantısında dikkat çeker, bkz (PERİNÇEK, 1999).

durum, anormal mali mükellefiyetlerden kurtulmuş bir hal, savunma hakkı kesin, kaynakları bol ve serbest bir vatan. Bu vatanın adı Türkiye'dir"(GOLOĞLU, 1971:275).

Sonuç olarak yeni Türk vatandaşlığının fiziksel sınırları, savaş boyunca bu uluslararası ikili ve çok taraflı anlaşmalarla belirlenmiş, yeni vatandaşlığın milli niteliğine dair düşünceler bu süreçte belirginleşmiş, sonuçta yeni Türk vatandaşlığı Batı tipi territorial vatandaşlık anlayışına oldukça yakın bir tanımlama ile çizilmiştir. Lozan Andlaşması ile kesinleşen bu sınırlar 1920'lerin ortalarından itibaren yoğunlaşan ulus inşa sürecinin belirleyici ve tanımlayıcı öğeleri olmuştur. Bu sınırlar savaş boyunca yürütülen bir seri uzlaşmanın ürünü olmalarına rağmen, kısa süre içinde yeni devletin "olmazsa olmaz" önceliklerinden biri haline gelmiştir (CİZRE, 2002:224-252). Bu bakımdan Türk ulusal vatandaşlık kimliğinin güçlü bir toplumsal boyutu vardır.

III

Vatandaşlığın fiziksel sınırlarının tersine, ulusal dış politikanın bu ilk metinleri –Sivas Bildirgesi ile Misak-ı Milli- tam anlamıyla milli olmamakla birlikte, kamusal alan olarak "içerisinin" ve üyelik-vatandaşlık kapsamında da "içerdekilerin" kültürel sınırlarını, işgalden kurtarılacak halkı "Osmanlı-Müslüman çoğunluk" olarak tanımlamak suretiyle münhasıran çizerler. Bu belgelerdeki "Osmanlı-Müslüman" çoğunluk ifadesi, milliyetçi hareketin geleceğini belirlemeye çalıştığı, kurulacak devletin toplumsal temelini, diğer bir deyişle imparatorluk sonrası dönemin yeni siyasal toplumunun kültürel kimliğini ortaya koymaktadır. Böylece gelecekteki türdeş toplum ve üniter vatandaşlık anlayışının ilk bileşeni olmak üzere, hakim bir kültürel kimlik, ilk olarak bu metinler aracılığı ile tasavvur edilip belirginleştirilmeye çalışılır.

Kavramsal olarak vatandaşlığın kültürel-ulusal sınırlarının çizilmesi (cultural closure) sınırları belli bir toprak parçası içinde kalan bir siyasal topluluğun kültürel sınırlarının çizilmesi anlamına gelir. Tarihsel olarak ulusal aidiyet, yani soy, dil, din, kültür birliğine sahip özgün bir tarihsel topluluğa ait olma modern vatandaşlık düşüncesinin ayrılmaz bir parçası olmuştur (HAMMAR, 1986: 743-744; SCHNAPPER, 1998; LECA, 1992: 21-22; HABERMAS, 1995:255-281). Milliyet unsuru modernite bağlamında, siyasal bir topluluğa üyeliğin aynı zamanda ulus olarak adlandırılan kültürel bir topluluğa da üyelik olması gerektiği örtülü varsayımını beraberinde getirir. Ancak pek çok tarihçi ve siyaset bilimcinin vurguladığı gibi, milli kimlik ve vatandaşlık arasındaki füzyon ya da özdeşleşme, kavramsal ve geri çevrilemez bir birleşim değil tersine tarihsel ve olumsal bir durumdur. Avrupa'da ulus-devletlerin ilk oluşmaya başladığı dönemlerde ortaya çıkan ve ulus-devletleşme

ideolojisinin hizmetinde geliştirilen bir özdeşleşmedir (HABERMAS, 1995: 259).

Avrupa tarihi, farklı toplumsal bağlamlarda değişen düzeylerde olmak üzere, vatandaşlık haklarının dikey ve yatay olarak genişlemesi yani farklı toplumsal katmanların, genişleyen hak ve özgürlüklerden yararlanması sürecinin, aynı siyasal birlik içine alınan kasaba, kent ve eyaletlerin kültürel olarak sürekli türdeşleşmesi, giderek daha türdeş (homojen) nüfus yapılarına kavuşmaları süreciyle paralel gittiği bir deneyime sahiptir. Burada ulusal vatandaşlığın oluşumu bakımından altı çizilmesi gereken nokta şudur: Sınırları savaşlar ya da barışçı yollarla çizilen ve meşrulaşan bir toprak parçası üzerindeki, çok çeşitli etnik, dinsel- mezhepsel, dilsel ve daha birçok mikro düzeydeki aidiyet unsurları nedeniyle farklılaşmış toplumsal grupların giderek tek bir kültürel kimlik altında toplanmaları anlamında türdeşleşme, kendiliğinden yürüyen bir süreç değildir. Milliyetçilik ve milli kimlik üzerine son yıllarda yapılan çalışmaların hemen hepsinin vurguladığı gibi, ulusal bütünleşme (national integration), altyapısal sosyo-ekonomik süreçlerin paralelinde ortaya çıkan bir süreç olmakla birlikte merkezileşme amacındaki siyasal otoritenin de aktif olarak yürüttüğü siyasal bir projedir (SMITH, 1991: 64-76).

Tarihsel olarak, belli bir coğrafya ile özdeşleştirilen milli kimlik, gerçek bir türdeşliği ifade etmekten çok, söylemsel olarak "ulusal vatandaşlık siyaseti" aracılığı ile inşa edilir ve sürekli olarak yeniden üretilir. Ulusal vatandaşlık siyaseti, egemen bir kültürel-ulusal kimliğin, siyasal topluma tam/mükellef üyeliğin anahtarı olduğu örtülü varsayımı altında, ulusal aidiyet ile vatandaşlık arasındaki özdeşleşmenin hep varolduğunu hem iddia eder hem de bunu sürekli olarak yeniden üretecek mikro ve makro politikalar geliştirir. Bu bakımdan ulusal vatandaşlık siyaseti, modern ulusal devletlerin, bütünleşmiş ve türdeş milli bir siyasal topluluğu meşruiyet temeli olarak kurma stratejisinin en önemli araçlarından biridir (SCHNAPPER, 1998:27). Diğer bir deyişle, içerideki vatandaşlar topluluğunun türdeşlik ve kültürel bütünleşmişlik derecesi, modern ulus-devletin meşruiyetinin temel ölçütüdür.

Modern vatandaşlığı ulus-devletleşme sürecinde, merkezi bir ulusal kimlik yaratma projesi içinde, hem inşa edilen hem de inşa edici bir siyasal kimlik olarak gördüğümüzde, dış politika-vatandaşlık kimliği ilişkisi açısından durum şudur: İçeridekiler, yani siyasal toplum ve ona meşru ve tam üyelik olarak tanımlayabileceğimiz modern vatandaşlığın kültürel-ulusal sınırları, bu kültürel topluluğa yönelen iç / dış tehditlerin belirlenmesi ile birlikte, bu tehditlerin temsil ettiği kimliklerin ötekileştirilmesi, fiziksel olmasa da kültürel sınırların dışında bırakılması, egemen bir kültürel kimlik altında özümsemesi yoluyla bertaraf edilmesini öngören temel bir *ulusal güvenlik* anlayışına

dayanılarak çizilir (CAMPBELL, 1996: 69-75). Vatandaşlığın kültürel kimlik boyutunun kuruluşunda ulusal güvenlik, egemen ve merkezi bir kültürel kimliğin güvenliğini hedef olarak belirler ve dolayısı ile bu kimliği aynı sınırlar içindeki diğer kimlik unsurlarına önceler (SHAW, 1995:84-115; WALKER, 1990:5-6).

Bu çerçevede, ulusal güvenlik kavramı ve bu kavrama dayanılarak oluşturulan dış politika pratikleri, belli bir ulusal vatandaşlık kimliğinin inşa edilmesine ve sürekli yeniden üretilmesine yönelik performatif bir siyasal söylemin temel parçalarıdır. Dış politika metinleri, tek taraflı deklarasyonlar, ulusal güvenlik belgeleri, ikili ve çok taraflı andlaşmalar, sözleşmeler de aynı zamanda o siyasal topluma üyeliğin temel ölçütlerini, üyeliğin özellikle kültürel boyutunu, vatandaşlığın özdeşleştiği milli kimlik unsurlarını tarif eden, bunların meşruiyetini pekiştiren, yeniden üreten metinler olarak okunabilirler (CAMPBELL, 1996: 75-79).

Türkiye örneğinde, cumhuriyetin kuruluşundan önce, yeni üyelik-vatandaşlık kavramının kültürel boyutunun, yani yeni ulusal vatandaşlık –Türk vatandaşlığı kavramının-, 1919-1923 dönemi dış politika karar ve eylemlerinde ve dış politika metinlerinde, sonraki dönemlerde iyice olgunlaştırılmak üzere yavaş yavaş tanımlanmaya başlandığını görüyoruz. Milli kimlik-vatandaşlık özdeşliği, dış dünyaya karşı “içeridekilerin” tanımlanması sürecinde yeni devletin kurucularının zihninde ve gelecek projeksiyonlarında bu dönemde oluşmaya başlamıştır. Osmanlı'nın son dönemlerinde başlayan siyasal toplumun sınırları tartışmaları, o zaman dek süren kimi düşünsel ve ideolojik tartışmaların ötesinde, artık çözümlenmesi gereken acil bir konudur. Kim Türktür, kimler yeni sınırlar içinde kalacaktır, bu farklı halklara ortak bir isim olarak ne denecektir, bu ortaklığın temeli ne olacaktır? Yeni sınırlar dahilinde kalanların kültürel kimliği nedir? Bu anlamda yeni kültürel kimliğin temel bileşenleri, yeni kimliği Avrupa ölçütlerinde milli bir kimlik yapacak mıdır?

Bütün bu sorularla, yabancı işgaline karşı hakları savunulan siyasal topluluğun kültürel kimliği, kimi belgelerde yüzeysel, kimi belgelerde daha keskin nitelendirmelerle dış dünyaya karşı ortaya konurken aynı zamanda içeride de ilk kez dile getirilmekte ve aslında muğlak bir ifade olan “Osmanlı-Müslüman çoğunluk” ifadesinin içeriği doldurulmaya çalışılmaktadır. O zamana dek oldukça yüzeysel bir anlayışla, ideolojik dayanak olarak kullanılan fikirler ilk kez sistematize edilmek zorunda kalmıştır. Bu erken kuruluş döneminde, yeni vatandaşlık anlayışının milli kimlik boyutunun tanımlanmasıyla ilgili söylenebilecek şey şudur: Yeni devletin kurucuları olarak milli mücadele liderleri, süreç içinde, imparatorluk toplum vizyonunu terk etmişler, milli bir siyasal toplum düşüncesi geliştirmeye başlamışlardır. Bu terkediş ve tasavvur süreci, dönemin dış politika süreç ve metinlerinde açıkça gözlenebilmektedir.

Hem Misak-ı Milli hem de Sivas Bildirgesi yeni üyelik kavramının kültürel boyutunun ne olacağına dair keskin bir yanıt içerirler: Geleceğin siyasal toplumu münhasıran bir “Müslüman vatandaşlar” topluluğu olacaktır (SOYSAL, 2000:15; KB, 1994:97-99).⁴ Yani yeni devletin kurucuları, yeni siyasal toplumun ve üyelik anlayışının din temelinde türdeş bir yapıya sahip olacağı fikrini kesinlikle ortaya koymaktadırlar. Bu bakımdan bu belgeler, Osmanlı millet sistemi ile bir süreklilik ifade ederler; çünkü kamusal alan olarak “içerisi” ve üye-vatandaş olarak “içeridekine” dair temel yaklaşım, toplum içindeki grupları din temelinde birbirinden ayıran, dini topluluk anlamında “Osmanlı milletleri” kavramsallaştırmasını temel alan bir yaklaşımdır. Ancak aynı zamanda, hem Misak-ı Milli, hem Sivas Bildirgesi, Osmanlı siyasal toplum perspektifinden bir kopuşu da ifade ederler. Çünkü her iki belge de, içerideki toplum ve meşru üyelik için olmazsa olmaz bir türdeşlik (homojenlik) anlayışını, Osmanlı’nın kültürel-dinsel çoğulluk anlayışının yerine koyarak Batı tipi ulus-devlet modeline yaklaşırlar.

Bu belgelerde Anadolu ve Trakya’nın Müslüman halkının, kültürel bir bütün, ilerideki üniter siyasal yapının toplumsal temeli olarak tasvir edilmesi, hem bireyler arası, hem de bireyle devlet arasındaki siyasal bağın din olarak algılandığı ve bu şekilde kurgulanacağı anlamına gelmektedir. Bu bakımdan ulus-devletin bu erken oluşum sürecinde henüz Batı tipi, ortak soya, dile ve tarihsel geçmişe dayalı, seküler bir kültürel çevrelemeden söz etmek mümkün değildir: Ancak bu yönde alınan bir aşama vardır ki, o da daha önce vurgulandığı gibi, Osmanlı’da olmayan bir kültürel türdeşlik arayışının kesinlikle ortaya konmuş olmasıdır. Din temelinde de olsa yeni ve homojen bir siyasal toplum ve üyelik-vatandaşlık anlayışı gelişmektedir. İlerleyen dönemlerde, özellikle dış dünya ile girilen siyasal, ideolojik etkileşim sürecinde, yeni devletin kurucuları, din dışında bir kültürel öz etrafında tanımlanacak, özgün bir ulusal kimlik formüle etme ihtiyacı içinde, bu dini kimlik temelinde türdeşlik fikrini bir milliyet ilkesi olarak aktive edecekler, üniter vatandaşlık anlayışını din temelinde kurgulamakla birlikte bir milliyet ilkesi gibi savunacaklardır. Sonuç olarak, gelecekteki ulusal vatandaşlık kavramının güçlü bir dini boyutu olacağı bu dönemden bellidir.

Yeni siyasal toplum ve üyeliğin kültürel sınırlarının çizilişi sürecinde, Sevr Andlaşması ve süreci yine bir dönüm noktasıdır. Bu andlaşmanın ortaya koyduğu savaş sonrası Osmanlı düzeni, milliyetçilerin zihninde, bir yandan gayrimüslimlerin bir bütün olarak yeni siyasal toplum ve üyelik anlayışının dışında bırakılması düşüncesini kesinleştirmiş; diğer yandan da Müslüman

4 Her iki belgenin ilk maddeleri bunu açıkça ortaya koyarlar.

çoğunluk içinden gelen ayrı siyasal örgütlenme taleplerinin bu andlaşma ile meşruiyet zemini bulması nedeniyle, bu talepleri dile getiren toplulukların, kendi kültürel kimlikleri ile meşru/tam üyeliğin dışında bırakılmasının yolunu açmıştır. Her iki durumun ardında yatan neden, Osmanlı'nın Sevr ile sonuçlanan çözülüşünün, gayrimüslimleri ve Türk olmayan Müslüman toplulukları milliyetçi harekete yönelik birer tehdit haline getirmesi ve bu erken kuruluş döneminde "ulusal güvenlik" anlayışının bu tehditleri bertaraf etme kaygısı ile oluşturulmaya başlanmasıdır. Bu tehdit ve ulusal güvenlik kavramsallaştırmaları, gelecekteki siyasal toplum ve ulusal vatandaşlık anlayışının, yeni sınırlar içindeki bütün kültürel fark unsurlarının egemen bir kültürel kimlik altında mutlaka birleştirilmesi gerektiği düşüncesini kesinleştirmiştir.

Daha önce pek çok yazarın altını çizdiği gibi, topraksal parçalanma ve bölünme korkusu, Osmanlı-Türk yönetici seçkinlerinin zihinlerine adeta kazınmış bir olgudur (AKÇAM, 1994: 76-81). Sevr süreci ve andlaşması, tarihsel olarak bu olgunun ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş döneminde, kamusal alan olarak "içerisi" ve "içeridekiler" kavramlarının, gelecekte herhangi bir siyasal Ermeni, Rum veya Kürt varlığının oluşmasını mutlaka önleyecek bir anlayışla formüle edilmesinin tarihsel arkaplanıdır. Bu dönemde, bütün diplomatik müzakerelerde, Ankara Hükümeti özellikle Ermenilerle ilgili taleplerde çok hassas davranmış; Lozan müzakerelerinde müttefikler tarafından ısrarla dile getirilen, Anadolu'da ayrı bir Ermeni yurdu ya da Ermeniler için bir toplanma yeri taleplerini reddetmiştir (MERAY, 1971, T.I, C.I, K.1:180-198). Yeni devletin içinde Ermenilere özgü siyasal bir varlığa ya da bu tür bir oluşumun zaman içinde oluşmasına yol açabilecek düzenlemelere kesin bir dille karşı çıkmıştır. Bu şekilde Sevr deneyimi, bu erken oluşum döneminde ortaya çıkan üniter ve kapsayıcı vatandaşlık anlayışının ardındaki tarihsel deneyimdir.

Türk vatandaşlığının tarihsel olarak birarada yaşamış etnik ve kültürel grupların siyasal birliğine dayalı topraksal-siyasal bir kimlik olarak tanımlanması –ki bu Fransız tipi vatandaşlık modelidir- tam olarak Londra Konferansı sürecinde olmuştur. Bu aşamada din birliği vurgulanmakla birlikte, dini kimlik dışında, esas olarak Batı tipi milliyet-ulusal kimlik kavramının oluşmaya başladığının temel göstergeleri, ortak bir soyun tanımlanması, bu ortaklığın tek bir kimlik, Türk kimliği ile tanımlanabileceği ve birarada yaşama isteğine yapılan vurgudur. Konferans boyunca iki temel nedenden dolayı Türk heyeti, Anadolu ve Trakya'nın Müslüman halkının kimliğini Türk kimliği olarak vurgulamıştır. Birincisi Batı Trakya'daki Yunan ulusal kimliğine karşı tek ve ortak bir Türk ulusal varlığını savunabilmektir. İkincisi ve daha da önemlisi, Türk olmayan Müslüman toplulukların –özellikle Kürtlerin- özerklik taleplerinin bertaraf edilebilmesidir. Anadolu ve Trakya'nın Müslüman halkının ortak kökene sahip olduğu, tarih boyunca birarada yaşadıkları ve bundan sonra

da birarada yaşamak istedikleri dolayısıyla siyasal olarak ayrı bir Kürt varlığına gerek olmadığı argümanları özellikle Londra Konferansı sürecinde meclisteki tartışmalarda formüle edilmiştir (GOLOĞLU, 1971:108-110). Dolayısıyla, yeni devletin kurucuları, ilk kez Londra Konferansı sırasında, özgün, birleştirici, üniter yani bütünleyici-kapsayıcı bir Türk kimliği adına konuşmuş; Türkler, Türk milleti, Türk çoğunluk ifadeleri savaş boyunca kullanılan Osmanlı-Müslüman çoğunluk ifadesinin yerine geçmiş, diğer kimlik taleplerine karşı kapsayıcı bir Türk kültürel kimliği ortaya konmuştur.

Aynı şekilde, 20 Ekim 1921'de Fransızlarla imzalanan Ankara anlaşması da, "Türklük" olarak ifade edilen kapsayıcı-bütünleyici bir üyelik-vatandaşlık kimliğinin ortaya konduğu başka bir aşama oldu. Bu anlayış, anlaşmada özellikle Hatay ilinin özel yönetimi ile ilgili düzenlemelerde kendini gösterir. Andlaşmanın 7. maddesine göre, Türk dili bölgenin resmi dili olacaktır (SOYSAL, 2000: 51). Özellikle bu düzenleme, yeni devletin kurucularının, Türk kimliğini bölgedeki hakim kültürel kimlik olarak kurmak üzere aldıkları bir önlemdir ve gelecekteki vatandaşlık-ulusal kimlik özdeşleşmesinin egemen bir Türk kimliği altında olacağını ilk belirtilerinden biridir.

Modern Türk ulusal vatandaşlığının bu erken öncülleri, Lozan müzakereleri sırasında iyice netleşir ve andlaşma metninde tam anlamıyla ifadesini bulur. Türk heyeti müzakerelerde, yeni sınırlar içinde kalan Rum nüfusun tamamen –mezhep ayırımı olmaksızın- zorunlu olarak göç ettirilmesini savunur. Bu düşünce kabul ettirilemediyse de, Lozan Andlaşması bu yönüyle, "içeridekiler ve tam üyelik" anlayışının, yeni Türk vatandaşlığının temel unsurunun yine din olacağını gösteren bir metindir. Lozan Andlaşması'nın uyruklu maddeleri de, sınırlar dışında kalan eski Müslüman Osmanlı vatandaşlarına –etnik kökenleri ne olursa olsun- yeni Türk vatandaşlığını açık tutar (SOYSAL, 2000:101-102). Bu açıdan bakıldığında bu erken dönemde yeni vatandaşlık kimliği seküler olmayan bir kimlik olarak tanımlanabilir; çünkü dini aidiyet, siyasal üyeliğin temel kültürel ölçütü olarak ortaya konmaktadır. Bu ölçüt, cumhuriyet dönemi boyunca kimlik politikalarının temel belirleyicisi olarak, kolektif kimliğin popüler algılanışında da ifadesini bulur. % 99'u Müslüman Türk toplumu söylemi, topluma tam/mükellef üyeliğin temel meşrulaştırıcı söylemi olarak hem siyasal seçkinler, hem de kitleler düzeyinde geniş kabul görür.

Müslüman çoğunluğu, idealize edilen siyasal birliğin toplumsal temeli olmak üzere tek bir kimlikle tanımlanabilecek kültürel bir bütün olarak gören savaş dönemi toplum vizyonu Lozan Konferansı sırasında yine özellikle Azınlıklar Alt-komisyonu toplantılarında iyice ortaya çıkar. Türk heyeti, konferans sırasında, yukarıda değinilen genel yaklaşım çerçevesinde, Anadolu'da Müslüman azınlık olmadığını savunarak azınlık tanımının

uluslararası standartları olan dil, din ve etnik köken ölçütlerinin ve açık bir azınlık tanımının andlaşmada yer almasına kategorik olarak karşı çıkarlar (MERAY, 1971: T.I, C.I, K. I: 306; T.I, C. I, K. 2: 154-175-176). Bu bakımdan Lozan Andlaşması, azınlıklar konusunda uluslararası alanda Türk Hükümeti'nin tezinin açıkça ortaya konduğu ve kabul edildiği ilk andlaşmadır. Bu teze göre, savaş boyunca sürekli savunulduğu üzere, Anadolu ve Trakya'nın Müslüman nüfusu, bu farklılıkları içermekle birlikte, birbirinden ayırlamayacak ve bir arada yaşama iradesine sahip kültürel-siyasal bir bütündür.

Lozan'da artık tamamen ortaya konan ve kesinleşen bu perspektif, yeni vatandaşlık kavramının, egemen bir Türk kültürel kimliği altında çeşitli Müslüman topluluk, grup ve halkların siyasal birliğini ifade eden üniter bir siyasal kimlik olarak tanımlanacağını da kesinleştirmiş oldu. Bu şekliyle modern Türk vatandaşlığı tam olarak Fransız tipi vatandaşlık modeline uygun olarak formüle edilmiş oldu. Ancak bu modelin temel demokratik çelişkisi de miras alınmış oluyordu: Merkezi ve egemen bir kültürel kimliğin, siyasal birliğin temeli olarak tanımlanmasıyla, kamusal alanda tek meşru kültürel kimlik haline gelmesi ve diğer kimlik ve aidiyet taleplerini –bu kültürel kimliğin dışında kalan bütün dil, kültür, din, mezhep farklılıklarını- siyasal birliği bozucu faktörler olarak görerek kamusal alanın dışına itilmesi. Diğer bir deyişle, siyasal birliğin, kültürel türdeşliğin yaratılması mücadelesiyle özdeşleştirilmesi (SMITH, 1991: 10-11;101-102;118). Bu sorun, tarihsel olarak bu modeli uygulayan ülkelerin vatandaşlık açısından temel demokratik sorunu olarak ortaya çıkmaktadır.

IV

Son olarak, 1919-1923 arası dönem, modern Türk vatandaşlığının inşası açısından, geleceğin cumhuriyetçi entegrasyon/bütünleşme modelinin ve cumhuriyetçi vatandaşlık kavramının ilk öncüllerinin, yine özellikle bir dizi uluslararası siyasal ve ideolojik etkileşim sürecinde, yeni devletin kurucuları tarafından öncelikle dış dünyaya karşı formüle edildiği bir erken inşa dönemidir.

Tarihsel olarak modern vatandaşlık, coğrafi sınırları belirlenmiş bir siyasal topluluğun üyeleri arasındaki yasal ve siyasal eşitlik ilkesine dayalı olarak kurulmuştur. Kanun önünde mutlak eşitlik ve bütün vatandaşların eşit hak ve yükümlülöklere sahip olması idealleri, modern katılımcı vatandaşlık düşüncesinin temelini oluşturur. Ancak siyasal pratikte bu ideal, belli bir tarihsel-toplumsal bağlamdaki geçerli eşitlik anlayışını belirleyen, biçimlendiren özel bir değerler sistemine dayanır (SMITH, 1991:10-11; OLDFIELD, 1998: 20-26).

Öte yandan tamamen devletin denetiminde bir alan olarak dış politika yönelimleri ve uygulamaları, bir toplumun üyelerini birarada tutacak entegrasyon modelinin ve bu modelin bir parçası olan vatandaşlık anlayışının inşasında ve sürekli olarak yeniden üretilmesinde önemli bir rol oynar. Bir yandan vatandaşın devlet karşısındaki konumu, sahip olduğu haklar ve ödevler arasındaki denge, yani siyasal üyeliğinin temel nitelikleri; diğer yandan da kamusal alanın sınırları, siyasete dair o topluma özel algılama biçimleri ve meşru siyasal davranış biçimleri, dış politika karar ve süreçlerinde netleşir ve meşrulaşır. Bireyin içerdeki siyasal ve kamusal duruş ve kimliğini, liberal, cumhuriyetçi, otoriter, monarşist, muhafazakar ya da sosyalist olarak belirleyen entegrasyon modeli, dışarıya karşı savunuldukça iç siyasal alanda da yeniden değerlendirilir ve keskinleşir. Örneğin bazı devletler, vatandaşlık haklarına dair kimi uluslararası sözleşmelere, öngördükleri toplum yapısı ve siyasal düzene uymayacağı gerekçesi ile taraf olmazlar ya da çekince koyarlar. Çünkü, bu dış politika kararı aslında tamamen iç düzenlerini ilgilendirmektedir ve böylece içeride kurulan vatandaşlık anlayışı korunmuş, keskinleşmiş olur. Bu bakımdan dış politika metinleri, andlaşmalar, taraf olunan sözleşmeler ve diğer metinler, bir yandan devletin temsil ettiği toplumun genel siyasal duruşunu dış dünyaya ilan ederken, aynı zamanda içeride de yeniden kurmuş ve meşrulaştırmış olur. Sonuç olarak modern toplumlarda devletin genel dış politika yönelimi, içerisinin ve o topluma meşru ve tam üyeliğin siyasal, ideolojik, etik sınırlarının da çizildiği bir alandır. Çünkü, o toplum için geçerli olan yasal, ve tam/mükellef üyelik ve haklar-ödevler dengesini belirleyen temel değerler hiyerarşisini sürekli olarak yeniden tanımları üretir, pekiştirir (CAMPBELL, 1996:70; WALKER, 1990:7-14; WALKER,1993:151-152).

Bu çerçevede Türkiye'deki modern, eşitlikçi vatandaşlık anlayışını biçimlendiren ve genel olarak cumhuriyetçi olarak tanımlanabilecek entegrasyon modelini niteleyen temel siyasal değerler "ulusal egemenlik" ve "siyasal birlik" olarak özellikle 1919-1923 arası dönemde formüle edilmiştir. Bu düşünceler milli mücadele boyunca, yeni bir devletin temelleri atılmaya çalışılırken, özellikle dış dünya ile girilen siyasal ve ideolojik etkileşimler sürecinde ortaya konmuş ve olgunlaştırılmıştır. Diğer bir deyişle, yeni siyasal rejim ve cumhuriyetçi vatandaşlık anlayışı, daha imparatorluk düzeni sona ermeden bu dönemde inşa edilmeye başlanmıştır.

1919-23 arası dönemin temel özelliği, henüz bir rejim değişikliği ya da yeni bir devlet kurma konusunda bir kararlılık ve yeni siyasal kimliğin felsefi temeli olacak bir düşünce dizgesi ya da yeni bir siyasal ideoloji olmamasına rağmen, yeni bir siyasal toplum tanımı yapılmakta olduğunun ilk işaretlerinin de görülebilmesidir. Hem Sivas Bildirgesi hem de Misak-ı Milli, Halife-Sultan'ın kurtarılmasını, yani eski siyasal düzenin restorasyonunu milli

mücadelenin amacı olarak ilan eden metinlerdir. Bu çerçevede Halife-Sultan'a bağlılık, bireysel ve kolektif siyasal kimliğin temel niteliğidir ve sıradan vatandaş devletle bağlayan temel bağıdır. Her iki belge de ulusal egemenliği ve millet iradesini milliyetçi hareketin meşruiyet temeli olarak tanımlasalar da, bunlar henüz soyut ilkelere; yani temel olarak tek kişi egemenliğine yöneltmiş alternatif bir siyasal söylemin parçaları değildirler. Özellikle ulusal egemenlik, Halife-Sultan'ın otoritesine alternatif olarak değil; daha çok Anadolu'nun Müslüman halkının, yabancı işgaline ve ayrılıkçı taleplere karşı birliğini ifade etmek amacıyla kullanılır. Diğer bir deyişle, devrimci bir iç ilke değil, dış işgale karşı formüle edilen bir siyasal ilkedir (TANÖR, 1978: 212-213).

Halife-Sultan'a bağlılıktan yeni bir meşruiyet zemini olarak ulusal egemenliğe bu yüzeysel geçiş, milliyetçi hareketin uluslararası alandaki meşruiyet arayışının ve yeni hükümeti Osmanlı'dan ayrı bir siyasal oluşum olarak kendini tanımlamaya zorlayan uluslararası konjonktürün bir sonucudur. Özellikle İstanbul Hükümeti'nin Sevr Andlaşmasını imzalaması, hareket içindeki monarşi karşıtı düşünceleri kuvvetlendirmiş ve soyut ulusal egemenlik ilkesi, daha somut anlamında *halka dayanan hükümet ve kişi otoritesine karşı halkın iradesi* anlamlarına gelecek şekilde belirginleşmeye başlamıştır.

Ancak bu süreç, özellikle Sovyetlerle yakınlaşma ve ideolojik etkileşim sürecinde hızlanmıştır. Ankara Hükümeti'nin Anadolu'da harekete yabancı kalmış kitlelerle arasındaki boşluğu giderme kaygısı, özellikle Sovyetlerle yakınlaşma sürecinde milliyetçi hareket içinde artan sosyalist-toplumcu fikirlerin etkisi altında, meclis içinde alternatif siyasal programların ortaya çıkmasına neden olmuştur (GOLOĞLU, 1971:28-29; TUNÇAY, 1991:74-98). Birçok bakımdan farklılaşmalarına rağmen genel olarak halkçılık programları olarak adlandırılan bu siyasal programlar, Türkiye tarihinde halk idaresi ve halkın yönetime katılmasına yaptıkları vurgularla *katılımcı vatandaşlık* fikrinin ilk örnekleri sayılabilirler. Sultanın tebaası vatandaş yerine iradesini ortaya koyan vatandaş fikri; kitlesel katılım, gerçek temsil ve işçi ve köylülerin koşullarının iyileştirilmesi gibi konular, özellikle Sovyetlerle girilen ideolojik yakınlık çerçevesinde, mecliste milliyetçi seçkinler arasında ilk kez tartışılmıştır (TEKELİ/ŞAYLAN, 1978: 44-110).

Londra Konferansı süreci, yeni rejimin niteliği ve halk egemenliği kavramının anlamı konularındaki iç tartışmayı daha da alevlendirir. Konferansta temsil gücünü arttırmak ve uluslararası alanda meşru bir siyasal oluşum olarak kabul edilmek ihtiyacı ile karşılaşan yeni hükümet, anayasal bir meşruiyet zemini elde etmek amacıyla, Londra Konferansı'ndan hemen önce, 21 Ocak 1921'de Kanun-i Esasi'yi ilan eder. Bu aslında rejim değişikliğine yönelik keskin bir adımdır ve halk egemenliğini anayasal bir ilke haline getirir.

Teknik olarak cumhuriyet rejimine geçişin önemli bir aşaması gerçekleştirilmiştir; ancak saltanat da varlığını sürdürmektedir.

Bununla birlikte, oluşmakta olan yeni modelin demokratik niteliğine baktığımızda, kişi egemenliğinden halk egemenliği ilkesine devrimci bir geçiş gerçekleşmesine rağmen –bu geçiş anayasal olarak tebaa vatandaştan yönetime katılan irade sahibi vatandaş anlayışına da bir geçiştir- bu dönemdeki halk egemenliği ve halkçılık ilkelerinin belli bir haklar felsefesine ya da bireyin devlet karşısındaki özerkliği gibi bir söyleme dayanmadığını görürüz. Diğer bir deyişle kişi ya da vatandaşlık hakları, bu dönemdeki halkçılık ve halk egemenliği ilkelerinin bir parçası olmamıştır. Aynı şekilde, 1924 anayasası da, parlamentonun üstünlüğü, anayasallık ve meşruiyet gibi temel cumhuriyet ilkelerini getirmiş olmasına rağmen, özellikle vatandaş haklarına konusunda, belli bir haklar söylemi ya da felsefesine dayanmamaktadır.

Anthony Smith bu tip ulusal vatandaşlık modelini sivil ve siyasal haklardan çok soyut bir halk egemenliğine dayanan; demokratik siyasal partilerden çok populist örgütlenme biçimlerinin ve son olarak bireyin ve azınlıkların devlete karşı korunmasından çok müdahaleci devlet anlayışının hakim olduğu bir model olarak tanımlar (SMITH, 1991: 131). Türkiye'nin anayasallık tarihinde, bir haklar söylemi ya da felsefesinin yokluğu, vatandaşlık haklarıyla özel ilgili yasal bir düzenlemenin uzun zaman olmayışı ile hukuksal-siyasal yaşamda ifadesini bulur. Halk egemenliği ilkesi, bir retorik olarak, özellikle cumhuriyetin ilk yıllarında modern cumhuriyet vatandaşını yaratma projesinin en önemli parçası olarak vurgulanır. Ancak bu söylemsel vurguya rağmen, kamusal hayattaki uygulamada, halk egemenliği –bireysel ve vatandaşlık haklarının gelişmemesi yüzünden- tam olarak gerçekleşemez, çünkü vatandaşlık bireyin devlet karşısındaki haklarına değil, onu edilgen bir statüye indirgeyen görevlere vurgu yapmaktadır (HEPER, 1985: 50-51).

Modern Türk vatandaşlığının haklar temelli siyasal bir kimlik olarak gelişmesinin önündeki diğer bir engel, siyasal birlik ve organik, bütünlüğe toplum düşüncesinin bu dönemden itibaren siyasal hayatın sabit unsurlarından biri haline gelmesidir. Sevr deneyimi, bu süreçte de bir dönüm noktasıdır. Sevr Andlaşması'nda oldukça aşırı ve devletin iç egemenliğini ortadan kaldıran bir anlayışla düzenlenen azınlık hakları, dönemin siyasal seçkinlerinde, azınlık haklarının bir toplumda gerçek eşitliği sağlayıcı demokratik bir gereklilikten çok, ülkenin siyasal bütünlüğünü bozucu ve tehlikeli düzenlemeler olduğu fikrinin yerleşmesine neden olmuştur. Bu şekilde yeni devleti kuran siyasal seçkinler de, geç dönem Osmanlı aydınlarının, emperyalist devletlerin zorlamaları ile tanınan azınlık haklarının Osmanlı'nın dağılmasındaki temel etken olduğu düşüncesini aynen devralmışlardır. Dolayısıyla Sevr deneyimi, Türkiye'de modern vatandaşlığın merkezi olarak tanımlanmış bir kültürel

kimlikle siyasal üyeliğin özdeşleştirildiği, kapsayıcı, azınlık hakları fikrine uzak, kanun önünde eşitliği mutlak eşitlik olarak algılayan bir kimlik olarak tanımlanmasının tarihsel arkaplanını oluşturur.

Osmanlı'nın kurumları ve devlet ideolojisi ile çözüldüğü ve yeni bir ulus devletin ve yeni üyelik-vatandaşlık kavramının oluşumu çerçevesinde, devletin kurucularının tutumu, özellikle Lozan müzakereleri sırasında iyice netleşir. Konferans boyunca Türk heyeti, yeni rejimin, üniter bir vatandaşlık anlayışına dayalı, Batı tipi bir ulus devlet kurma amacıyla olduğunu vurgular (MERAY, 1971,T.1,C.1,K.2:239). Lozan'da üç temel konuda yapılan tartışmalarda, Türk heyeti, sınırları çizilen siyasal topluma üyelik yani yeni vatandaşlık anlayışını üniter, seküler, topraksal-siyasal, kapsayıcı ve bütün vatandaşların kanun önünde ve haklar ve ödevler bakımından mutlak eşitliğine dayanan bir kimlik olarak formüle ederler: Birinci mesele azınlıkların kişi ve aile hukukları, ikincisi adli kapitülasyonların Türkiye'de yaşayan yabancıların aile ve kişi hukukuna dair konular da dahil olmak üzere tüm alanlarda tamamen kaldırılması, üçüncüsü de azınlıkların askerlik görevinden muaf tutulması meselesidir.

İlk iki konu ile ilgili olarak, Türk heyeti, yeni devletin hukuk sisteminin ve bu arada vatandaşlık hukukunun tamamen laikleştirileceği konusunda garantiler vererek bu konuların Türk hukukuna göre ve Türk mahkemelerinde çözümlenmesi konusunda ısrar etmişlerdir. Buna göre hukuk sistemi tamamen sekülerleştiğinde, hem Müslüman hem de gayrimüslim vatandaşlar, hem de Türkiye'de yaşayan yabancı uyruklu kişiler için evrensel hukuk ilkeleri uygulanabilecektir. Konferans boyunca yapılan uzun tartışmalarda Türk heyeti, özellikle adli kapitülasyonların kaldırılması ve azınlıkların kültürel haklarının tanınmasına rağmen bu konulardaki ayrıcalıklarının kaldırılması konusundaki kesin tutumunu sürdürür ve temel itiraz noktası olarak da şu düşünceye dayanır: Hukuk sistemi laikleştirildikten sonra, tüm vatandaşların kanun önünde mutlak eşitliği, bir ülkede her alandaki hukuk normlarının herkese eşit olarak uygulanması, yeni devletin tam egemenliği ve siyasal birliği için olmazsa olmaz koşuldur. Diğer bir deyişle eşitlikçi vatandaşlık kurumu, demokratik bir gereklilikten çok, ayrılıkçı siyasal düşüncelerin ve hareketlerin gelişmesinin önünde bir engel olarak savunulmaktadır.

Gayrimüslim vatandaşların kişi ve aile hukuku ile ilgili konularda adli kapitülasyonların kaldırılması ve bu vatandaşların bir vatandaşlık görevi olan askerlik yükümlülüğünden bağışık tutulması meselelerinde ise, Türk heyeti, yasal muafiyet ve ayrıcalıkların vatandaşlar arasındaki eşitlik duygusunu zedeleyeceğini savunur. Özellikle, gayrimüslimlerin askerlikten muafiyet talebi, eşit vatandaşlık yükümlülüklerini üstlenmeyenlerin eşit haklara sahip

olamayacağı vurgulanarak kesin bir dille reddedilir (MERAY, 1971, T.I, C.I, K.I:306-307; T.I, C.I, K.2: 262).

Bu noktada tekrar vurgulamak gerekirse, bütün bu taleplerin ve azınlıkların kültürel hak taleplerinin gelecekte ülke bütünlüğüne zarar verebileceği kaygısı, özellikle Lozan sürecinde Türk Hükümeti'nin tutumunu yönlendiren temel faktör olarak ortaya çıkmaktadır. Kanun önünde tam eşitlik, devletin siyasal birlik ve bütünlüğün bir garantisi olarak savunulmuştur.

Lozan Konferansı boyunca yeni devletin vatandaşlık haklarına bakışını gösteren başka bir örnek daha vardır: Müzakereler boyunca Türk heyeti vatandaşlık haklarından çok yükümlülüklerine vurgu yapmış ve hakların ancak yükümlülüklerin tam olarak yerine getirilmesinden doğacağı ve ancak o zaman talep edilebileceğini savunmuştur (MERAY: 1971,T.I, C.I, K.I: 221-225). Dolayısıyla Türkiye'de modern vatandaşlığın temellerinin atıldığı bu dönemde üniter vatandaşlık kavramı, siyasal çözülme tehlikesinin bertaraf edilmesinin bir aracı olduğu kadar, pasif-edilgen bir vatandaş tipolojisinin oluşumunda da temel rolü oynamaktadır.

V

Sonuç olarak, Osmanlı imparatorluk düzeninden, modern ulus-devlete geçiş sürecinde, modern Türk vatandaşlığının fiziksel, kültürel ve siyasal sınırlarının ve genel olarak Türkiye'de bireyin kamusal alan içindeki konumunu ve siyasal topluma üyeliğinin niteliğini belirleyen vatandaşlık kimliğinin inşasını, 1919-1923 döneminin dış politika süreç ve belgelerinde izlemek mümkündür. Böylece modern Türkiye'de ulusal vatandaşlık kimliğinin temel niteliklerinin oluşumu daha geniş bir tarihsel ve yapısal bağlama oturtulmuş olmaktadır. Aynı zamanda bir siyasal üyelik olarak vatandaşlığın ulus inşasının bir parçası olduğu da ortaya çıkmaktadır. Uluslararası dinamikler ve süreçler ile iç sosyo-politik yapılanmalar arasındaki ilişkinin vatandaşlık-kimlik politikaları bağlamında irdelenmesi, modern Türk vatandaşlığının, bugünün vatandaşlık siyasetinin de temel parametrelerini belirleyen tarihsel özelliklerini ortaya koyması bakımından önemlidir.

Kaynakça

AKÇAM, Taner (1994), *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* (İstanbul: İletişim).

ARGUN, Betigül Ercan (1999), "Universal Citizenship Rights and Turkey's Kurdish Question," *Journal of Muslim Minority Studies*, 19/1: 85-103.

BRUBAKER, William Rogers (1992), *Citizenship and Nationhood in France and Germany* (Cambridge: Harvard University Press).

- CAMPBELL, David (1996), *Writing Security: United States Foreign Policy and the Politics of Identity* (Minneapolis: University of Minnesota Press).
- ÇİZRE, Ümit (2002), "Turkey's Kurdish Problem: Borders, Identity, and Hegemony," LUSTICK, Ian/ O'LEARY, Brendan/ CALLAGHY, T. (eds.), *Right-Sizing the State: The Politics of Moving Borders* (Oxford: Oxford University Press): 222-252.
- GOLOĞLU, Mahmut (1971), *Türkiye Cumhuriyeti 1923* (Ankara: Başnur Matbaası).
- GOLOĞLU, Mahmut (1971), *Cumhuriyete Doğru* (Ankara: Bateş).
- HABERMAS, Jürgen (1995), "Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe," BEINER, R (der.), *Theorizing Citizenship* (Albany: State University of New York Press): 255-281.
- HAMMAR, Tomas (1986), "Citizenship: Membership of a Nation or of a State," *International Migration*, 24/4:743-744.
- HEPER, Metin (1985), *The State Tradition in Turkey* (Northgate, Walkington: Eothen Press).
- İÇDUYGU, Ahmet/ ÇOLAK, Yılmaz/SOYARIK, Nalan (1999), "What is the Matter with Citizenship? A Turkish Debate," *Middle Eastern Studies*, 35/4:187-208.
- İÇDUYGU, Ahmet/ KEYMAN, Fuat (1999) "Globalleşme, Anayasallık ve Türkiye'de Vatandaşlık Tartışması," *Doğu Batı*, 5:143-155.
- KİRİŞÇİ, Kemal (2000), "Disaggregating Turkish Citizenship and Immigration Practices," *Middle Eastern Studies*, 36/3: 1-22.
- KÜLTÜR BAKANLIĞI (1994), *Atatürk'ün Milli Dış Politikası: Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge* (Ankara).
- LECA, Jean (1992), "Questions on Citizenship," MOUFFE, C. (der.), *Dimensions of Radical Democracy* (London: Verso) :21-22.
- MERAY, Seha L. (1971), *Lozan Barış Konferansı: Tutanaklar, Belgeler* (Ankara: Siyasal Bilgiler Yayını).
- OLDFIELD, Adrian (1998), *Citizenship and Community: Civil Republicanism and the Modern World* (London: Routledge).
- ORAN, Baskın (1997), *Atatürk Milliyetçiliği* (Ankara: Bilgi).
- PAREKH, Bhikhu (1994), "Discourses on National Identity," *Political Studies*, XLII: 492-504.
- PERİNÇEK, Doğu (der.) (1999), *Mustafa Kemal, Eskisehir-İzmit Konuşmalar I* (İstanbul: Kaynak Yayınları).
- PRIZEL, Ilya (1998), *National Identity and Foreign Policy: Nationalism and Leadership in Poland, Russia and Ukraine* (Cambridge: Cambridge University Press).
- SCHNAPPER, Dominique (1998), *Community of Citizens: On the Modern Idea of Nationality* (New Brunswick: Transaction Publishers).
- SHAW, Martin (1994), *Global Society and International Relations* (Cambridge: Polity Press).
- SHAW, Stanford (2000), *From Empire to Republic: The Turkish War of National Liberation, A Documentary Study*, Vol.3, 1918-1923, (Ankara, TTK).
- SMITH, Anthony (1991), *National Identity* (London: Penguin Books).
- SONYEL, Salahi Ramsdan. (1975), *Turkish Diplomacy: 1918-1923* (London: Sage).
- SOYSAL, İsmail (2000), *Türkiye'nin Siyasal Andlaşmaları, I. Cilt. 1920-1945* (Ankara:TTK).
- TANÖR, Bülent (1978), "Lozan'a Giden Yıllarda Türk Anayasa Tezinin Doğuşu," *Lozan'ın 50. Yılına Armağan, Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Münasebetler Enstitüsü* (İstanbul: Fakülteler Matbaası).
- TEKELİ, İlhan/ ŞAYLAN, Gencay (1978), "Türkiye'de Halkçılık İdeolojisinin Evrimi," *Toplum ve Bilim*, 5-6:44-110.
- TUNÇAY, Mete (1976), "Misak-ı Milli'nin I. Maddesi Üzerine," *Birikim*, 18-19:12-16.
- TUNÇAY, Mete (1991), *Türkiye'de Sol Akımlar (1908-1925)* (İstanbul: BDS Yayınları).

- ÜNSAL, Artun (der.) (1998), *75 Yılda Tebaa'dan Yurttaşa Doğru* (İstanbul: Tarih Vakfı).
- ÜSTEL, Füsun Üstel (24 Nisan 1995), "Cumhuriyet'ten Bu Yana Yurttaş Profili," *Yeni Yüzyıl*.
- WALKER, R.B.J (1991), "Security, Sovereignty and the Challenge of World Politics," *Alternatives*, XV:3-27.
- WALKER, R.B.J (1993), *Inside/ Outside: International Relations As Political Theory* (Cambridge: Cambridge University Press).
- WALLACE, William (1991), "Foreign Policy and the National Identity in the United Kingdom," *International Affairs*, 67/1:65-80.
- YEĞEN, Mesut (2002) "Yurttaşlık ve Türklük," *Toplum ve Bilim*, 93: 200-217.